

A lexikográfiáról

Esszémben a lexikográfia bemutatására, megismertetésére törekszem, hogy a témát közelebb hozzam az olvasókhöz. Biztos vagyok benne, hogy sokan használták, használják ma is a lexikográfiához kapcsolható munkákat... szótárakat, lexikonokat, hiszen a lexikográfia nem más, mint a szótárírás, szótárkészítés tudománya.

Írásomat Kosztolányi Dezső szavaival kezdem, melyekkel érzékletesen leírja, hogy számára mit is jelent a szótár:

„Szótárat lapozgatok. Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami? Benne van nyelvünk összes szava. Benne van a virágok, ásványok, rovarok, háziállatok és fenevadak, a szerszámok, a közlekedési eszközök és fölszerelések, a fegyverek és hangszerek, a mesterségek, a testrészek és a nyavalyák neve. Benne van a gyöngédség és a durvaság minden árnyalata, az udvariasság és a gorombaság, a szemérem és a trágárság, a szépség és a rútság, az illat és a bűz, a tisztaság és a szutyok, a boldogság és a boldogtalanság, az önfeláldozás és a gyilkosság. Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.”¹

Az író a szótárak nyelvi gazdagságára hívja fel az olvasók figyelmét, majd taglalja, hogy mennyi minden van benne, nem egyszer az ellentétek felhasználásával érzékelteti a szótárak tartalmának fontosságát.

A lexikográfia nem új keletű, hiszen a szótárírás a nyelvészet egyik legrégebbi ága. Nézzük, hogy pontosan mivel is foglalkozik, hiszen nem csupán a szó szoros értelemben vett szótárírással. Egyrészt kidolgozza a szótárkészítés elméleti kérdéseit, hogy milyen módszereket szükséges alkalmazni a különféle szótárak szerkesztésénél, milyen ismereteket kell közölnie, a szótártípusok megkülönböztetésére is odafigyel, valamint a szótártörténet kutatását is fontosnak tartja. Ez a lexikográfia elméleti oldala. A gyakorlati része pedig maga a szótárírás, szótárkészítés.

A lexikográfia tárgya a szótár. 1862-ben a következő szerepel A Magyar Nyelv Szótárában *szótár* címszó alatt: „Könyv, mely általán valamely nyelv birodalmához tartozó, különösen bizonyos ismeretszakokban divatos szók öszvegét ábczerendben elszámlálja, s különféle jelentéseiket, és sajátságait eládjá.”² A 2000-ben megjelent *Nyelvi fogalmak* kisszótárában ugyanezen címszó alatt a következőt találjuk: „szavaknak, kifejezéseknek meghatározott szempontú gyűjteménye, amely a szóanyagot betűrendben mutatja be.”³ Tehát a szótár meghatározása változásokon ment keresztül, hiszen régebben csak könyv alapúak voltak, mára azonban a technika fejlődésével egyre jobban terjednek a nem könyv alapú szótárak. A számítógépek térhódításával új lehetőségek nyílnak a szótárak kapcsán. Az informatika lehetőséget ad arra, hogy egyrészt a szótárakat ennek segítségével készítsék el; másrészt hogy alkalmazzák az online-szótárakat. Több szótár interneten keresztül is elérhető, így viszonylag gyorsan rá tudunk keresni információkra egy-egy szótárban, persze csak akkor, ha digitalizálva van. Ellenkező esetben pedig marad a hagyományos változat, a könyv alapú szótár.

A szótárak alapvető feladata a szavak rögzítése, az új szavak beillesztése. A nyelv folyamatosan változik, hiszen a nyelvet használók is mindennapos változásokon mennek

¹ Kosztolányi Dezső In: Pesti Hírlap, 1929. március 10.

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1929_03/?query=sz%C3%B3t%C3%A1r&pg=245&layout=s

² A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA. CZUCZÓR GERGELY ÉS FOGARASI JÁNOS., Pest, 1862.

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/>

³ *Nyelvi fogalmak* kisszótára, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Bp, 2000.

keresztül. A szókincs nagyon változékony, az új szavak keletkezésével párhuzamosan régi szavak tűnnek el. A szókincs tehát alkalmazkodik a változásokhoz. A szótárnak pedig ehhez a változáshoz kell igazodnia. Szenci Molnár Albert a 17. században már felismerte a szótárírás ezen alapelvét, „minden szótárt folytonosan újítani, frissíteni és bővíteni kell”⁴. A szótárírók azóta is követik, alkalmazzák ezt a vezérelvet.

Aszerint, hogy hány nyelv szóanyagát tartalmazza, a szótáraknak két típusát különböztetjük meg, egynyelvű és két- vagy többnyelvű szótárakról beszélhetünk (Magay Tamás szótártípusai alapján). Az egynyelvű szótáron belül különféle fajták vannak, például: etimológiai szótárak, tájszótárak (nyelvjárási szótárak), szinonimaszótárak, gyakorisági szótárak, nyelvtani szótárak; új szavak szótárai; írói szótárak; rövidítésszótárak; frazeológiai szótárak; névszótárak; nyelvművelő és nyelvhelyességi szótárak: helyesírási, idegen szavak, kiejtési szótárak.

A kétnyelvű szótárak alapját két nyelv adja, például az egyik a magyar, a másik pedig egy idegen nyelv. Ezek a szótárak nélkülözhetetlenek idegen nyelv tanulásánál. A többnyelvű szótárak ritkábbak.

A lexikográfia életünk, mindennapjaink része. A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy milyen helyzetben melyik (Akadémiai Kiadó által készített) szótár adhat segítséget.

Sokáig csak az Akadémiai Kiadó foglalkozott szótárkiadással, azonban ma már széles skálán választhatunk különféle kiadók különböző szótárai közül. Egy fontos szempont azonban minden esetben figyelniünk kell, csak megbízható forrást, szótárt használjunk.

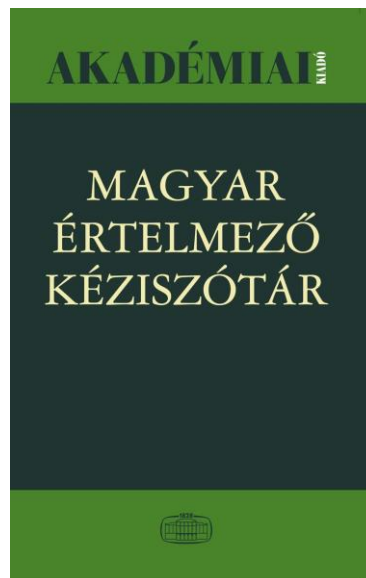
Ha nem vagyunk biztosak egy szó helyesírásában, fellapozhatjuk a *Magyar helyesírási szótárt*; vagy ha nincs az otthoni könyvespolcon, és a könyvtárba sem tudunk elmenni, az interneten is meg tudjuk nézni egy-egy kifejezés írását, például helyesírási tanácsadó portál is létezik. A helyesírási szótár használatánál mindenképpen törekedjünk arra, hogy a legújabb kiadványt vegyük a kezünkbe, hiszen a helyesírásra vonatkozó szabályozás által a szótár szóanyaga is változik. (Jelenleg a szabályzat 12. kiadása van érvényben, 2017. május elsejétől.)

Abban az esetben, ha nem tudjuk egy idegen szó jelentését, az *Idegen szavak és kifejezések szótára* lehet segítségünkre. Az idegen szó jelentésénél túl még számos információt ad, például a kifejezés írásmódjáról, kiejtéséről, valamint a szöveggörnyezetéről, ahol pontosan tudjuk használni.

⁴ MAGAY Tamás, A magyar lexikográfia évszázadai, 2011.

http://old.mta.hu/data/cikk/12/90/69/Magay_A_magyar_lexikografia_evszazadai.pdf

A *Magyar szinonimaszótár* szinonimák, azaz rokon értelmű szavak tára, melynek használatával gondolatainkat pontosabban, választékosabban tudjuk kifejezni.

A Magyar értelmező kéziszótárt szavak értelmezéséhez tudjuk hasznosítani, a szótár a magyar irodalmi és köznyelv szókinccse alapján készült.

A sort sokáig lehetne még folytatni, rengeteg szótár áll ma már rendelkezésünkre. A mindennapjaink részévé válnak, hiszen akár nyelvtanuláshoz, akár művelődéshez, akár szókinccsünk fejlesztéséhez, akár a munkánkhöz is tudjuk használni.

A szótárkészítés izgalmas, ugyanakkor nagyon fontos feladat. A lexikográfus, a szótárkészítő részéről nélkülözhetetlen a megfelelő szakmai háttér, a felkészültség. Munkájára nagyon igényesnek kell lennie, fontos, hogy ne vesszen el e részletekben, ne térjen el az elkezdett szótár alapvető szempontjaitól. A szótáríró felhasználja korábbi lexikográfusok munkáit is, kiegészíti, javítja, frissíti azt. A szótárírás nagyon hosszadalmas, sokszor több éven, esetleg évtizeden át tartó kitartó munka, melynek végeredményeként létrejön a szótár.

A szótár története – áttekintés

Vajon mikortól beszélhetünk szótárról? Mikor jelentek meg az első szótárak? Melyek voltak az első jelentős szótárak?

Az első szótárszerű kezdemények már az i. e. 2. évezredben megjelentek Mezopotámiában, amikor agyagtáblára írtak ékírással sumér szavak listája mellé akkád magyarázatokat. Ez a szótárkezdemény lényegében sumér-akkád (kétnyelvű) szótár volt. Az i. e. 6. században jelent meg az első szójegyzék (szkholion), melyet Szolón törvényeihez készítettek. Ez alapján megállapítható, hogy „a lexikográfia első művelője Európában a klasszikus görögység volt – több lexikográfiai műfaj és fogalom kialakulását neki köszönhetjük”⁵. Ezek a szószedetek egyrészt irodalmi műveket jelentettek, másrészt szövegmagyarázatokat. Például Homérosz műveihez is készítettek szójegyzékeket a sorok közé vagy a lap szélére, később pedig más szerzők munkáihoz is.

A glossza is ilyenféle célt szolgált az ókortól kezdődően egészen a kora újkorig. Ez a szótár előzményének tekinthető, hiszen vagy a szerző vagy az olvasó a kérdéses, nem egyértelmű szavakhoz megjegyzést írt, így például egyházi és jogi szövegekhez is magyarázatokat adtak.

⁵ SULLYOK HEDVIG (2004) Utak a szótárhoz, utak a Verancsics-szótárhoz (és tovább) fejlődésében In: Tóth Szegej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák. Szeged: Genaralia. pp. 179.

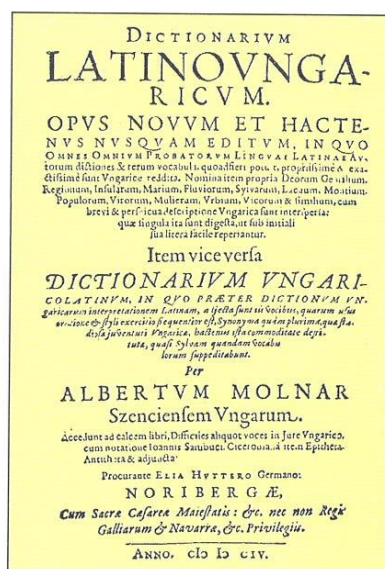
A szótárak történetét tanulmányozva mindenképp ki kell emelni Hieronymus, bibliafordító jelentőségét. Szent Jeromos i. sz. 4. században kommentárokat készített a Bibliához, latin magyarázatokat fűzött az eredeti szöveghez. Szintén latin szótárkezdemények tekinthető Sevillai Izidor munkája, aki a 6-7. század fordulóján élt, és lényegében egy tematikus értelmező szótárt alkotott.

A magyar szótárírás (is) kéziratos szójegyzékkel indult, néhány példát megemlítve: *Schlägli*, *Soproni szójegyzék*, stb...).

A 15. század fordulópontot jelent a szótárak történetében, hiszen a könyvnyomtatás megjelenésével egyre több és többféle szótár jelenhetett meg. Többnyelvű művek is létrejöttek, kiemelendő Calepinus 1502-ben megjelent nyomtatott szótára, mely a későbbiek folyamán folyamatosan bővült különféle nyelvekkel, például a magyarral is. Szikszai Fabricius Balázs nevét egyrészt azért emelhetjük ki, mert sárospataki kötődésű, másrészt 1590-ben Debrecenben nyomtatott fogalomkörös szótára jelenik meg, melyben a fogalomcsoportokon belül már betűrendet alkalmaz.

Szenczi Molnár Albert nevéhez köthető a latin–magyar, magyar–latin szótár 1604-ből. Azért jelentős ez a munka, mert korábban csak latin–magyar szótárak voltak.

Többen is felújították Szenczi szótárát, Pápai Páriz Ferenc 1708-ban, Bod Péter 1767-ben.

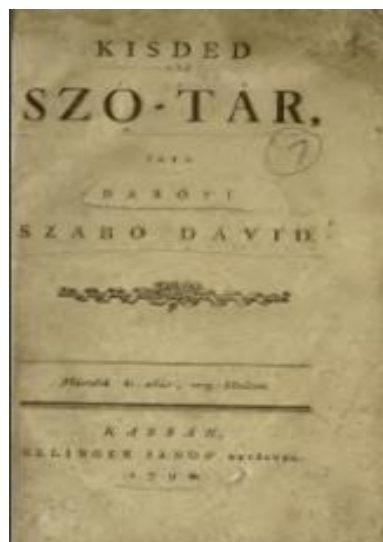
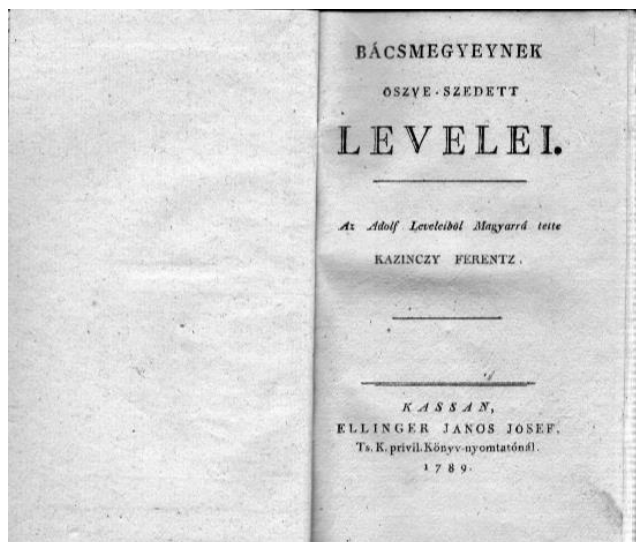

Eddig a latin volt a legfőbb nyelv, a latin szókincs volt az irányító, azonban a 18. század végén változás következik, a latin háttérbe szorulásával a magyar nyelv kerül előtérbe, s így elindul az egynyelvű szótárak korszaka. Bessenyei György 1778-as *Magyarság* című röpiratában a szótárírás igényéről is ír.

Kazinczy Ferenc nevét mindenképp érdemes kiemelni, 1789-ben megjelent *Bácsmegyey öszve-szedett levelei* című fordítása, melynek végére idegen szavak jegyzékét készítette el, Magyarátja az esmértelebb szóknak címmel.⁶ Olyan szavak szerepelnek listájában, melyek léteznek a magyar nyelvben, azonban nem mindenki ismeri. Kazinczynak nem volt célja az idegen szavak kiiktatása.

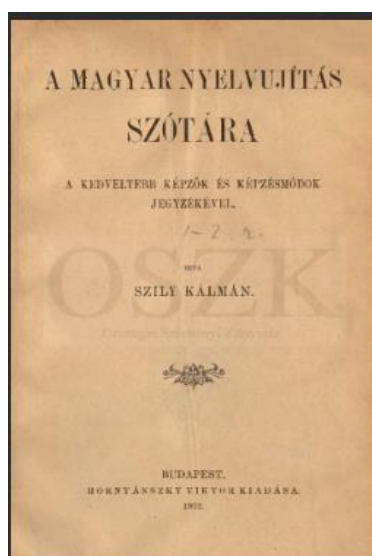
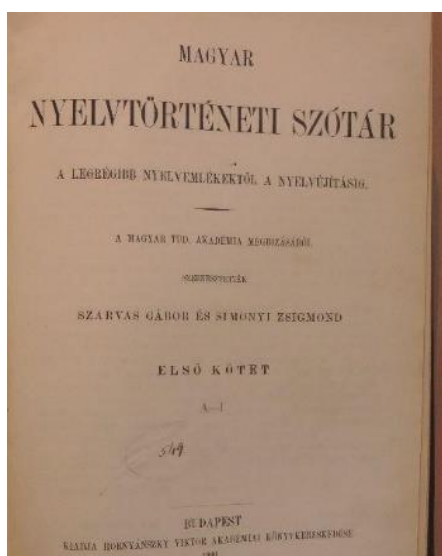
⁶ http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_ford_3_k

Baróti Szabó Dávid nevéhez fűződik a *Kisded szó-tár*, mely a magyar egynyelvű szótárak elődjének tekinthető. Munkáját kétszer is kiadták, először 1784-ben, majd 1792-ben.

A 19. századtól az egynyelvű szótárírás nagy lendületet vesz. Czuczor Gergely és Fogarasi János nevéhez kapcsolható A magyar nyelv szótára I – VI. kötet (1862 – 1874), mely a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készült.

Két nyelvtörténeti szótárt emelek ki ebből a korszakból. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond háromkötetes szótára: a *Magyar nyelvtörténeti szótár*. A legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig 1890-ből. A másik jelentős szótár Szily Kálmán nevéhez köthető, *A magyar nyelvújítás szótára* 1902-ben, majd 1908-ban jelent meg.

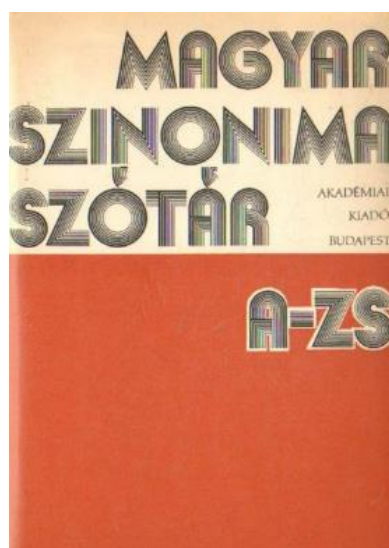
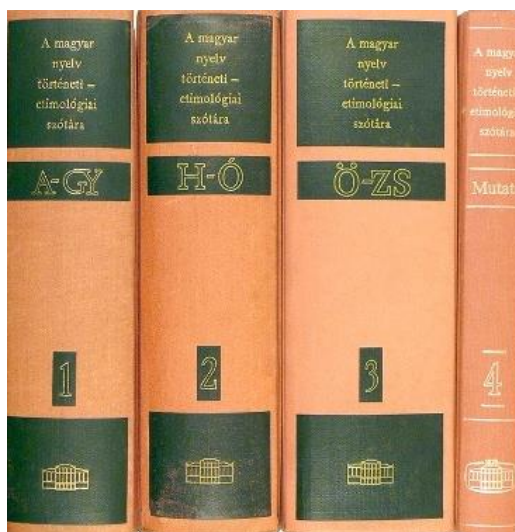
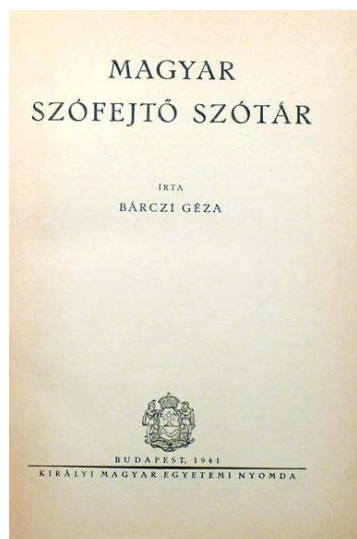
Szinnyei József kétkötetes *Magyar Tájszótárt* szerkesztett (1893-1901). Nyelvművelő szótárakról is beszélhetünk a 19. században: 1879-ben jelent meg Simonyi Zsigmond *Antibarbarus. Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke*; valamint Tolnai Vilmos *Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére* 1900-ban.

A 20. században meglehetősen megnövekedett szótáraink száma. A következőkben szótártípusonként emelek ki néhány jelentős szótárt.

Értelmező szótáraink közül kiemelendő Bárczi Géza és Országh László szerkesztésében megjelent *A magyar nyelv értelmező szótára*, mely a századnak „kétségtelenül legnagyobb szótári alkotása”⁷ a hétkötetes szótár 1959-1962 között készült el.

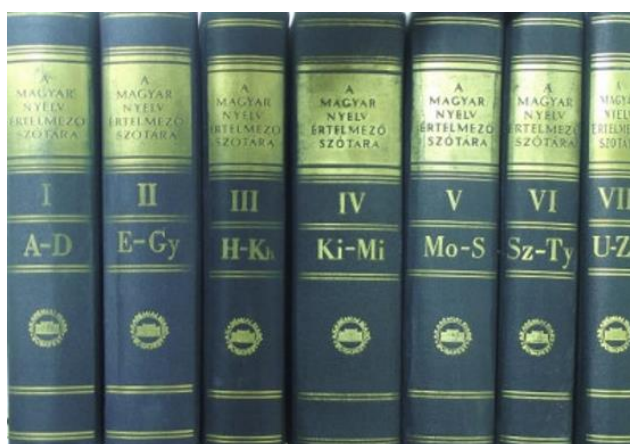
Etimológiai, a szó eredetére vonatkozó munkák közül kettő szótárt említek meg. 1941-ben jelent meg Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótára*, valamint Benkő Loránd főszerkesztésével *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, melynek négy kötete 1967 és 1984 között készült el.

A rokon értelmű szavak szótárai közül két jelentős munkát említenék. O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva szerkesztésében jelent meg 1978-ban a *Magyar szinonimaszótár*. Kiss Gábor főszerkesztésében a *Magyar szókinccstár*. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára 1998-ban látott napvilágot.

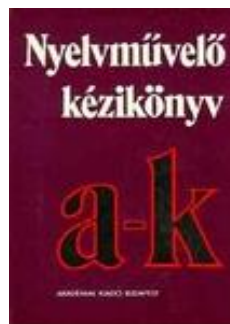
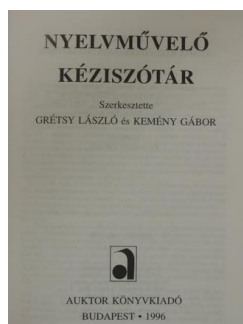
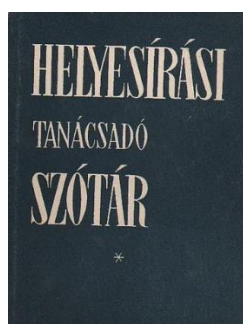

⁷ Magay Tamás, *A magyar lexikográfia évszázadai*, 2011.

http://old.mta.hu/data/cikk/12/90/69/Magay_A_magyar_lexikografia_evszazadai.pdf

A nyelvművelő és nyelvhelyességi szótárak közül a helyesírási szótár volt a legelterjedtebb, többféle kiadás volt elérhető, például 1961-ben *Helyesírási tanácsadó szótár* jelent meg Deme László és Fábíán Pál szerkesztésében. Ezen kívül *Nyelvművelő kézisztár* jelent meg 1996-ban, Grétsy László és Kemény Gábor szerkesztésében, valamint *Nyelvművelő kézikönyv* két kötetben 1983-ban, majd 1985-ben Grétsy László és Kovalovszky Miklós gondozásában.

A 20. században írói szótárak is megjelentek, melyekben egy-egy író aktív szókincsét vizsgálják. Megemlítendő a négykötetes *Petőfi-szótár*. Petőfi Sándor életművének szókészlete, mely J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre és Gáldi László szerkesztésében jelent meg 1973-ban, 1978-ban, majd 1987-ben.

A tájszótárak közül B. Lőrinczy Éva és Hosszú Ferenc munkáját tartom kiemelendőnek, *Új magyar tájszótár* néven jelentették meg 1979 és 2010 között hatalmas tájszóanyagot feldolgozó öt kötetüket.

A szótártörténetben a fontosabb adatokat próbáltam kiemelni a teljesség igénye nélkül. Azt a folyamatot kívántam érzékeltetni, hogy a korai szótárkezdeményektől milyen nagy út vezetett az első szótárak megjelenéséig, milyen nagy fejlődésen ment át a lexikográfia. Láthatjuk, hogy nagy szükség volt a szótárak megjelenésére, a szavak összegyűjtésére, rendszerzésére. A folyamat pedig nem érhet véget, hiszen a nyelv változásával, a szókincs fejlődésével a szótáraknak is lépést kell tartaniuk, alkalmazkodniuk kell a változásokhoz.

Még hosszan lehetne a sort folytatni, szótárak folyamatosan jelennek meg, a könyvkiadók próbálják az olvasói igényeket minél jobban kielégíteni, igyekeznek, hogy kötetük minél több olvasóhoz eljusson.

A Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeuma kiemelten gyűjti a szótárakat, hiszen azok a nyelv állapotát és változásait is tükrözik. Egyrészt lehetőséget adnak arra, hogy a nyelv jelenkori helyzetét megfigyeljük (szinkrón nyelvvizsgálat), másrészt a nyelv történetét, a nyelv változásait ismerhetjük meg általuk (diakrón nyelvvizsgálat). A szótárak a magyar nyelv fontos dokumentumai, így mindenképpen törekednünk kell a megismerésükre.

Felhasznált irodalom

Bárdosi Vilmos (2019) Gondolatok a lexikográfiáról. Magyar Nyelv, 115. évf. 1. sz. pp. 1-20.
http://www.magyar nyelv.c3.hu/19-1/BardosiV_MNy_19-1.pdf

Fóris Ágota (2000) *Kezdeti lépések a lexikográfia-oktatásban*. Iskolakultúra, 10 (2). pp. 83-88.

Fóris Ágota (2012) A szótár fogalma a magyar lexikográfiában. In: Pintér Tibor – Pődör Dóra – P. Márkus Katalin (szerk.) Szavak pásztora. Írások Magay Tamás tiszteletére. Szeged: Grimm Kiadó. 22–38.

Fóris Ágota (2004) Gyorsító hatások a lexikográfia fejlődésében In: Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák. Szeged: Genaralia. pp. 35-43.

Kazinczy Ferenc összes művei- Elektronikus kritikai kiadás
http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_ford_3_k

Magay Tamás, A magyar lexikográfia évszázadai, 2011.

http://old.mta.hu/data/cikk/12/90/69/Magay_A_magyar_lexikografia_evszazadai.pdf

Nyelvi fogalmak kisszótára, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Bp, 2000.

Sulyok Hedvig (2004) Utak a szótárhoz, utak a Verancsics-szótárhoz (és tovább) fejlődésében In: Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák. Szeged: Genaralia. pp. 178-185.

Stumpfne Braun Zsuzsanna